

ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΦΡΑΝΣΙΣΚΟ ΝΤΕ ΜΙΡΑΝΤΑ

- η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση

ΑΞΙΟΝΑΣ II: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ, ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΝΩΣΗ

www.academy.edu.gr

Παρατηρήσεις για την διάδοση του θεσμού του έθνους-κράτους κατά τον 19ο και 20ο αιώνα

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Αναπλ. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Email: xevanthis@arch.uoa.gr

Εδώ και διακόσια περίπου χρόνια, οι Έλληνες εορτάζουν την εθνική τους παλιγγενεσία με τελετές και ομιλίες, και συχνά έχει κανείς την αίσθηση ότι η εορτή καθαυτή χάνει το νόημά της και αποκτά ένα χαρακτήρα τυπικό και φορμαλιστικό. Στην Ελλάδα, πλέον, έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε την εθνική ανεξαρτησία σαν κάτι δεδομένο και «παλιό». Συμβαίνει λιγότερο στην Κύπρο, όπου ο αγώνας για την εθνική ελευθερία είναι πολύ πιο πρόσφατος – εξ άλλου, συνεχίζεται ακόμη.

Πάντως, συχνά λησμονούμε, με αυτόν τον τρόπο, τον χαρακτήρα των αγώνων στη νεότερη και σύγχρονη εποχή για την ανεξαρτησία και την εθνική ελευθερία. Λησμονούμε, συγκεκριμένα, την ίδια την ιδεολογική βάση των αγώνων αυτών και τη σημασία τους στο πλαίσιο της εποχής τους. Μάλιστα, τελευταία, ακούγεται και το επιχείρημα ότι επρόκειτο για αγώνες «εθνικιστικούς» – για ένα είδος πάλης που, σήμερα, στην εποχή των ανοικτών συνόρων, είναι ακόμη και παρωχημένο. Πρόκειται βέβαια για αντίληψη εντελώς λανθασμένη.

Οι αγώνες για εθνική ολοκλήρωση προήλθαν από το ίδιο το αίτημα της αυτοδιάθεσης των λαών, που συνυφάνθηκε, στην ευρύτερη διαδρομή της ευρωπαϊκής ιστορίας, με το αίτημα για δημοκρατία και για κατοχύρωση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

I.

Η μεγάλη διαμάχη που διαπέρασε την ευρωπαϊκή ιστορία των νεότερων χρόνων δεν ήταν η πάλη μεταξύ του κομμουνισμού και της δυτικής δημοκρατίας, που άλλωστε είναι πολύ πρόσφατη, καθώς αφορά μόνον τον εικοστό αιώνα. Ο μεγάλος αγώνας της ευρωπαϊκής ιστορίας δόθηκε μεταξύ των δυνάμεων της δημοκρατίας και της αριστοκρατίας. Από τον 17ο έως τα τέλη τουλάχιστον του 19ου αιώνα, συγκρούονταν στην Ευρώπη οι δύο αυτοί κόσμοι.

Από την μία πλευρά, βρίσκονταν οι δυνάμεις του «παλαιού καθεστώτος» – της αριστοκρατίας – για τις οποίες προείχε η ευγένεια του αίματος, η αυταρχική διακυβέρνηση των υπηκόων, η περιφρόνηση του λαού και ο παραμερισμός της βούλησής του. Και αυτό, ακριβώς επειδή η «ορθή» διακυβέρνηση γινόταν από τον μονάρχη και μία νομικά κατεστημένη ανώτερη τάξη των ευγενών, η βούληση του λαού (άρα και το εθνικό του αίσθημα) δεν είχε καμία σημασία.

Για την αριστοκρατική αντίληψη της διακυβέρνησης, το πρώτο θεμελιώδες μέγεθος ήταν η *νομική ανισότητα των ανθρώπων*. Εξ ορισμού, από το ίδιο το νομικό πλαίσιο του «παλαιού καθεστώτος», τα πλήρη δικαιώματα της ανθρώπινης ιδιότητας – με πρώτη τη συμμετοχή στη διακυβέρνηση και κυρίως στην στρατιωτική καριέρα – ανήκαν αποκλειστικά στους αριστοκράτες και τους γόνους τους. Η νομιμοποίηση του καθεστώτος εξαρτάτο αποκλειστικά από την ευγενική καταγωγή και την ιδεολογική νομιμοποίηση που προσέφερε η θρησκεία. Εξ άλλου, η θρησκεία βρισκόταν και αυτή υπό τον πλήρη έλεγχο των αριστοκρατών: δεν είναι τυχαίο ότι ο μεν τίτλος ευγενείας (και το συνακόλουθο δικαίωμα στην γη) δινόταν στον πρωτότοκο γιο της οικογένειας, ενώ τα άλλα αρσενικά τέκνα ενθαρρύνονταν να ακολουθήσουν σταδιοδρομία στην καθολική Εκκλησία, γενόμενοι ανώτεροι κληρικοί. Αυτή η πρακτική – που μάλλον δεν συνηγορούσε στην ανάδειξη ανώτερων κληρικών με ιδιαίτερα βαθύ χριστιανικό αίσθημα... – αποτέλεσε άλλωστε και μία από τις αιτίες για την εκδήλωση του φαινομένου της Μεταρρύθμισης και της αμφισβήτησης της παπικής εξουσίας. Ωστόσο, στο πολιτικό σύστημα του παλαιού καθεστώτος, οι δύο «πρώτες» τάξεις απαρτίζονταν εξ ολοκλήρου από ευγενείς: η «Τρίτη Τάξη» δεν διέθετε πρόσβαση στην εξουσία, παρά μόνον το δικαίωμα να απευθύνει αιτήματα στους άρχοντες – και αυτά ως παρακλήσεις προς πλάσματα *νομικά ανώτερα*.

Στο δε επίπεδο του διεθνούς συστήματος, η εξουσία του πρώιμου νεωτερικού κράτους – του κράτους των αριστοκρατών και των μοναρχών – μπορούσε νόμιμα και χωρίς ιδεολογικό πρόβλημα να επεκτείνεται σε εκτεταμένες περιοχές ανεξαρτήτως της βούλησης του πληθυσμού τους. Γι' αυτό άλλωστε, τα ευρωπαϊκά πολιτειακά μορφώματα ήταν, στην πράξη, αυτοκρατορίες, που ασκούσαν εξουσία επί μιας πανσπερμίας λαών: η Ρωσία και η Αυστροουγγαρία ήταν ενδεικτικά παραδείγματα. Ακόμη και οι «εθνικές μοναρχίες» της Αγγλίας και της Γαλλίας δεν είχαν ιδιαίτερο πρόβλημα να επεκτείνουν την εξουσία τους σε περιοχές εθνοτικά διαφορετικές – ας δούμε π.χ. την αγγλική επέκταση στην Σκωτία και την Ιρλανδία ή τις προσπάθειες των Γάλλων μοναρχών να ελέγξουν την Βόρεια Ιταλία από τα τέλη του 15ου αι. Η ίδια η Ισπανία, τέλος, ιδιότυπη εθνική μοναρχία που βασιζόταν στο ιδιαίτερα ισχυρό εθνικό αίσθημα των στρατιωτικών της μονάδων, δεν δίστασε να ασκήσει την ίδια αυτοκρατορική πολιτική μέσω των δυναστικών δεσμών των Αψβούργων στη Γερμανία ή ως κληρονόμος του (κατ' εξοχήν μη εθνικού) πολιτειακού μορφώματος της Βουργουνδίας στις Κάτω Χώρες – προκαλώντας έτσι μια τρομερή εθνική επανάσταση εκεί, που κράτησε περίπου 80 χρόνια.

Στο «παλαιό καθεστώς» αντιτάχθηκε η «Τρίτη Τάξη», στην οποία (κυρίως στους αστούς) σταδιακά συγκεντρωνόταν η οικονομική ισχύς μέσω της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Στη δική της αντίληψη, ιδιαίτερα μετά την αμερικανική και την γαλλική επανάσταση, κεντρικό ρόλο έπαιζαν οι ιδέες της ανοικτής κοινωνίας και της συνταγματικής διακυβέρνησης, που όριζε κανόνες και όρια στην άσκηση της εξουσίας. Συνακόλουθα, η βούληση του λαού – άρα και το εθνικό του αίσθημα – έπαιζε καταλυτικό ρόλο στη διακυβέρνηση. Για τις δυνάμεις αυτές, το νόμιμο καθεστώς δεν ήταν η αριστοκρατική αυτοκρατορία, αλλά το εθνικό κράτος, αυτό που ανταποκρινόταν στις αναζητήσεις και στα αισθήματα του λαού του. Επειδή ακριβώς το πολίτευμα

νομιμοποιείτο από τη λαϊκή βούληση, το εθνικό αίσθημα του λαού έπαιζε, στην αντίληψη αυτή, πρωταρχικό ρόλο. Εξ άλλου, όπως αποδείχθηκε, χωρίς την ικανοποίηση του εθνικού αισθήματος και της ταυτότητας, ήταν πρακτικά αδύνατη η σύσταση αληθινά δημοκρατικής και φιλελεύθερης διακυβέρνησης.

Ας δούμε ένα ενδεικτικό παράδειγμα: ήταν πολύ διαφορετικής υφής η αυτοκυβέρνηση που προσέφεραν οι ηγέτες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας σε διάφορες αποικίες τους. Στην περίπτωση των αυτοκυβερνώμενων Dominions, όπου κατοικούσαν αγγλόφωνοι λαοί με συνείδηση των δεσμών τους – ακόμη και των εθνικών δεσμών – με τη Βρετανία (Καναδάς, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, η Νότια Αφρική των λευκών αποίκων), η αυτοκυβέρνηση ήταν δημοκρατική και πλήρης. Σε περιπτώσεις όμως όπου ο αποικιακός λαός είχε μια εντελώς διαφορετική εθνική ταυτότητα, η «αυτοκυβέρνηση» έτεινε να μετατρέπεται σε «ψευδοσύνταγμα», καθώς η αποικιακή εξουσία δεν δεχόταν να παραχωρήσει εξουσίες (ακόμη και στο εσωτερικό πεδίο, π.χ. στην οικονομική διακυβέρνηση), υπό τον φόβο ότι αυτές θα χρησιμοποιούνταν από τους αποικιακούς λαούς για την διεκδίκηση της «βασικής» ελευθερίας, δηλαδή της εθνικής. Πέρα από το παράδειγμα της Ινδίας ή την ψευδοανεξαρτησία της Αιγύπτου μετά το 1922, κλασικό δείγμα είναι τα κυπριακά αποικιακά «Συντάγματα» του 1882 και του 1925, τα οποία αρνούνταν να προσφέρουν κοινοβουλευτική πλειοψηφία στο 82% του πληθυσμού, ενώ παράλληλα προέβλεπαν διαδικασίες ώστε κάθε μορφή εσωτερικής διακυβέρνησης – και ιδίως η οικονομία – να ελέγχεται στην πράξη από τον κυβερνήτη και όχι από εκπροσώπους του γηγενούς πληθυσμού. Παραδείγματα τέτοια μπορούν να αναφερθούν πολλά ακόμη· στον ευρωπαϊκό χώρο, η Αυστροουγγαρία μετά το 1867 αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, με την «διαρχία» Αυστριακών και Ούγγρων που βασιζόταν στην επιβολή της εξουσίας τους επί των άλλων λαών της χώρας.

Με άλλα λόγια, η επίτευξη της εθνικής ελευθερίας και η διεκδίκηση της δημοκρατικής διακυβέρνησης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες στον κόσμο του 19ου και του 20ού αι. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι κάθε εθνικό κράτος ήταν δημοκρατικό. Πολλά είναι τα παραδείγματα των εθνικών κρατών που για λόγους οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν δημοκρατική διακυβέρνηση και παρέμειναν στον αυταρχισμό. Εξ άλλου, δεν έλειψαν και μεγάλες ακρότητες που οφείλονταν στη διάβρωση του εθνικού αισθήματος και τη μετεξέλιξή του σε έναν απαράδεκτο επιθετικό εθνικισμό. Ωστόσο, τούτο δεν αναιρεί τον βασικό κανόνα ότι είναι αδύνατον να συγκροτηθεί δημοκρατικό κράτος που αγνοεί ή περιφρονεί την ταυτότητα.

II.

Μέσα σε αυτόν τον αγώνα εντάσσεται, ως μία από τις αιχμές του δόρατος της δημοκρατικής τάσης, το κίνημα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού.

Το ελληνικό εθνικό κίνημα είχε μεν βαθιές ρίζες, αλλά δέχτηκε μία μεγάλη ώθηση στα τέλη του 18ου αιώνα, μετά την επικράτηση της γαλλικής επανάστασης. Η γαλλική επανάσταση όχι μόνον διέδωσε τις νέες ιδέες σε όλη την Ευρώπη, αλλά, πολύ περισσότερο, τις κατέστησε και πρακτική πολιτική επιλογή – κυρίως με τον γαλλικό Αστικό Κώδικα που εφαρμοζόταν πλέον στον ευρωπαϊκό χώρο, και ο οποίος εξέφραζε την (τότε) επαναστατική ιδέα ότι ο άνθρωπος έχει δικαιώματα επειδή γεννιέται άνθρωπος, όχι μόνον αν γεννηθεί αριστοκράτης... Το ίδιο, άλλωστε, το γεγονός ότι ο Ναπολέων είχε πλησιάσει κοντά στον ελληνικό χώρο ξεσήκωσε κύματα ενθουσιασμού, και δεν έλειψαν οι φλογερές εκκλήσεις προς τον Κορσικανό να απελευθερώσει τους Έλληνες.

Ωστόσο, μετά την ήττα του Ναπολέοντα, το 1815, όλες αυτές οι ελπίδες διαψεύστηκαν: το παλαιό αριστοκρατικό καθεστώς αναβίωσε, και μάλιστα στην πιο ακραία του μορφή, στην μορφή της Ιεράς Συμμαχίας, αποφασισμένης να καταπνίξει κάθε εκδήλωση δημοκρατικού αισθήματος στην Ευρώπη. Σε αυτή την εποχή, έως το 1821, πολλές εξεγέρσεις σημειώθηκαν σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, ιδίως στον νότο (Ισπανία και Ιταλία), με αίτημα τη δημοκρατική διακυβέρνηση και την εθνική ολοκλήρωση. Και όλες καταπνίγηκαν από την Ιερά Συμμαχία με σκληρότητα, εκτός από μία: την ελληνική.

Η ελληνική επανάσταση ήταν κατ' εξοχήν ένα από τα ευρωπαϊκά δημοκρατικά εθνικά κινήματα, που βασίζονταν στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των λαών. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι η ελληνική επανάσταση συνέταξε Σύνταγμα αμέσως μόλις επικράτησε στη νότια Ελλάδα, και ότι το Σύνταγμα αυτό διατρεχόταν από τις νέες ριζοσπαστικές ιδέες. Δεν είναι τυχαίο, επίσης, ότι η Ιερά Συμμαχία, υπό την καθοδήγηση του Μέττερνιχ, αναγνωρίζοντας τον δημοκρατικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, τάχθηκε ανεπιφύλακτα εναντίον της. Και δεν είναι τυχαίο, ακόμη, ότι και το κίνημα του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού γιγαντώθηκε ακριβώς τότε, όχι μόνον ως μία ρομαντική αναζήτηση για την «αναβίωση» του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, αλλά και ως ένα ρωμαλέο ευρωπαϊκό πολιτικό κίνημα που επιζητούσε να υποστηρίξει τη μία και μόνη δημοκρατική εξέγερση που είχε κατορθώσει να επιβιώσει και να επικρατήσει σε εκείνη τη συντηρητική, αυταρχική Ευρώπη. Οι φιλέλληνες της δεκαετίας του 1820 δεν έρχονταν στην Ελλάδα μόνον για να γευθούν την κληρονομιά της αρχαιότητας, αλλά και για να υπερασπιστούν τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές που βρίσκονταν υπό διωγμό από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και την Ιερά Συμμαχία.

Είναι αλήθεια ότι η ελληνική επανάσταση δεν μπόρεσε να επικρατήσει παρά μόνο σε μία μικρή γωνία της Βαλκανικής. Είναι επίσης αλήθεια ότι, υπό την πίεση των αναγκών του αγώνα, οι αρχικές ριζοσπαστικές διακηρύξεις αμβλύνθηκαν, και το μικρό ελληνικό κράτος που δημιουργήθηκε το 1830 βρέθηκε υπό αυταρχική διακυβέρνηση και κατόπιν υπό ένα βασιλικό καθεστώς. Αλλά οι βασικές αρχές της αναζήτησης της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης δεν άλλαξαν: και στα επόμενα στάδια της βασίστηκε στο αίτημα της εφαρμογής της αρχής των εθνοτήτων – αυτό που στον 20ό αι. ορίστηκε ως η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, έως την εποχή που ο Ελευθέριος Βενιζέλος έκανε πραγματικότητα – ή, σχεδόν τα κατάφερε να κάνει πραγματικότητα – το όραμα αυτό. Όλες οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις – Ιόνια νησιά, Κρήτη, Θεσσαλία, Ή-

ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΦΡΑΝΣΙΣΚΟ ΝΤΕ ΜΙΡΑΝΤΑ

- η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση

ΑΞΙΟΝΑΣ ΙΙ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ, ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΝΩΣΗ

www.academy.edu.gr

πειρος, Μακεδονία, Θράκη, Μικρά Ασία, Κύπρος – βασίστηκαν στο αίτημα της αυτοδιάθεσης των πληθυσμών των περιοχών αυτών.

Από την αρχή, συνεπώς, ακόμη και πριν από την επανάσταση του 1821, το ελληνικό εθνικό κίνημα βρέθηκε άρρηκτα συνδεδεμένο με το ευρύτερο δημοκρατικό/εθνικό κίνημα στην Ευρώπη. Η νομιμοποιητική του βάση ήταν η βούληση του λαού, και γι' αυτό ακριβώς το ελληνικό εθνικό κίνημα, από την ώρα της Φιλικής Εταιρείας έως τον κυπριακό αγώνα της δεκαετίας του 1950, επικαλέστηκε τις βασικές αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης, της αρχής των εθνοτήτων, της αυτοδιάθεσης των λαών. Και γι' αυτό, εξ άλλου, γνώρισε την αδιάλλακτη εχθρότητα των αντιδραστικών δυνάμεων, αυτών που αρνούσαν την αξία της λαϊκής βούλησης.

Ήταν επίσης, από πολλές απόψεις, ένα εθνικό κίνημα άτυχο – ή, ας μη φοβηθούμε τη λέξη – αδικημένο, κατά το ότι δύσκολα εξασφάλιζε την αναγκαία εξωτερική υποστήριξη για την πλήρη ευόδωση των στόχων του: ακόμη και η ναυμαχία του Ναυαρίνου, γεγονός εν πολλοίς τυχαίο στην πορεία της ελληνικής επανάστασης, οδήγησε όχι στην αποκατάσταση ενός ενιαίου ελληνισμού, αλλά στην ανεξαρτησία ενός ελάχιστου τμήματός του, και άφηνε πάρα πολλά να γίνουν αργότερα. Όπως έχει επισημάνει ο Βρετανός ιστορικός Douglas Dakin, στην Ιταλία η ενοποίηση επιτεύχθηκε πλήρως μέσα σε μία δεκαετία, από το 1860 στο 1870 και με λίγα σχετικά θύματα· ενώ στην περίπτωση της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, οι αγώνες αυτοί απαίτησαν έναν περίπου αιώνα και εκατόμβη θυμάτων, ενώ σε ορισμένες περιοχές, όπως στην Ανατολική Θράκη, την Ιωνία, τον Πόντο, το αποτέλεσμα δεν ήταν η εθνική απελευθέρωση αλλά η εθνοκάθαρση του ελληνικού στοιχείου.

III.

Στη σύγχρονη εποχή, όπως όλοι γνωρίζουμε, εξελίσσεται στην Ευρώπη μία κοσμογονία, με τη μορφή της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Είναι ίσως κοινότυπο να επισημανθεί και πάλι – αλλά πρέπει – ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν είναι ασύμβατη με τη διατήρηση της ιδιοσταςίας των ευρωπαϊκών λαών. Ο ελληνικός κόσμος βρέθηκε από την αρχή να επιζητεί την ουσιαστική συμμετοχή του σε αυτή την υπερεθνική διαδικασία. Πάντως, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι για να έχει κάποιος αυτό το μείζον ζητούμενο της εποχής μας, τα ανοικτά σύνορα, πρέπει πρώτα από όλα να έχει σύνορα δικά του, και αυτά τα σύνορα να μην είναι παραβιασμένα. Ακόμη και στην εποχή της ευρωπαϊκής υπερεθνικότητας, το βασικό προαπαιτούμενο της κατοχύρωσης του εθνισμού δεν αναιρείται: και με χαρά θα εισφέρουμε την κυριαρχία μας, ως Έλληνες, σε ένα μελλοντικό ευρωπαϊκό κράτος, το οποίο θα εξασφαλίζει και την ελληνική, και την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα.